

Розділ 1.
**ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ
ТА ФРАЗЕОГРАФІЇ**

УДК [811.161.1+811.161.2]’373.4

**ПРОБЛЕМА ФРАЗЕОЛОГІЧНОСТІ КОНСТРУКЦІЙ
“СЛУЖБОВЕ СЛОВО + ПОВНОЗНАЧНЕ”
У СЛОВ’ЯНСЬКИХ МОВАХ**

Н. Д. Бабич

У статті розглянуто проблему фразеологічності конструкцій, побудованих за моделями “службове слово + повнозначне”. Запропоновано вважати такі структури фразеологічними одиницями мови.

Ключові слова: фразеологізми, конструкція “службове слово + повнозначне”, внутрішня форма.

Чому й досі проблемою є фразеологічність конструкцій “службове слово + повнозначне”? Адже майже всі дослідники вважають, що фразеологізм — це стійке, відтворюване поєднання двох або більше повнозначних слів, які творять цілісне образне значення, в якому частково зберігається або вже цілком втрачена його мотивація?

М. Шанський не погоджувався, що в “Толковом словаре русского языка” Д. Ушакова зі знаком фразеологізму подані й такі одиниці, як: *с дребезгом* ‘гучно’, *до упаду* ‘сповна’, *с панталыку* ‘з пуття’, у складі яких вжиті нині вже не існуючі слова, а також що в 17-томному “Словаре современного русского языка” фігурують: *на словах* ‘усно’, *на круг* ‘приблизно’, *на славу* ‘дуже добре’ і под. І хоч В. Виноградов зараховував до фразеологізмів („граматичних ідіоматизмів”) і утворення на зразок *добро бы, даром что* та ін., а В. Архангельський — *на мази, на глаза* і навіть *чуть-чуть*, М. Шанський заперечує такий підхід, констатує, що „фразеологічний зворот — це відтворювана в готовому вигляді мовна одиниця, що складається з двох або більше **наголошуваних компонентів слівного характеру** (виділено нами. — Н. Д.), фіксована (тобто постійна) за своїм значенням, складом і будовою [1, с. 20]. І “якщо в якій-небудь мовній одиниці відсутня бодай одна із названих властивостей, — вважає учений, — вона до фразеологічних одиниць не належить” [1, с. 30]. Наведені вище приклади і такі, як: *на совість, на ять, поза очі* й под., М. Шанський вважає „єдиноформленими словами, які пишуться окремо” [1, с. 33].

Порівн. ще: *на висоті* — нагорі, *з відрубубу* — звідусіль, *без краю* — безкрайі, *ані крихточки* — анічичирк, *на вічність* — навіки.

Редактор великого “Фразеологического словаря русского языка” О. Молотков (як і О. Бабкін, Л. Скрипник, В. Ужченко, Л. Авксентьев, О. Тихонов, Н. Лекант та багато інших) не лише має протилежну наукову позицію, а й “впускає” до словника чималу кількість одиниць, які “можуть складатися з двох або більше компонентів, незалежно від того, **сягають ці компоненти генетично повнозначних слів чи службових**” (виділено нами. — Н. Б.) [2, с. 10]. Напр.: *не по адресу, ни аза, с азов, под башмаком, по рукам, на боковую, на глазок, и не говори, не по годам, с голоса, по горло, как на грех, не по зубам, по долгу, на бумаге, как вкопанный, хоть в воду, ни души, на огонек, без палочки, от печки, по рукам, под стать, хоть плачь* і т. д. Щоправда, учений застерігає, що “наявність у мові значної кількості фразеологізмів, структурно організованих як прийменниково-іменні прислівникові звороти” треба аналізувати з урахуванням “різної мовної природи фразеологізму і словосполучення” [2, с. 16], а особливо того, що фразеологізм може бути використаний у мовленні в повному або неповному складі” [2, с. 11]. Порівн: *как отрезало (ножем)* ‘пропав інтерес’, *на вожжах (держать)* ‘тримати у залежності’, *хоть в воду (прыгать)* ‘у відчаї’, *на (первый) взгляд* ‘спочатку’, *на выстрел (подпустить, подойти)* ‘близько’, *не ко двору (пришелся)* ‘не сподобатися’, *по долгу (службы)* ‘з обов’язку’, *не вышел (умом)* ‘нерозумний’, ... *лицом* ‘негарний’, ... *ростом* ‘маленький’, *под башмаком (держать)* ‘неволити’, *под боком (находиться)* ‘близько’.

Доступність (зрозумілість) скорочених фразеологізмів залежить від багатьох мовних і екстралінгвальних чинників: мовної (національномовної) компетенції мовця і співрозмовника (зокрема щодо фразеологічних ресурсів мови спілкування); їхнього духовного та інтелектуального розвитку; ставлення до такої комунікативної ознаки мовлення, як достатність (вичерпність), знання способів і засобів забезпечення такої ознаки. В. Крепель пише: “Внутрішня форма не втрачається, забувається образно-мотиваційна основа (етимон), а внутрішня форма як семантичний елемент фразеологічного значення існує й надалі, тому що ми адекватно вживаємо фразеологізм, навіть не знаючи його образно-мотиваційної основи... Велику роль при формуванні внутрішньої форми фразеологізмів відіграє пізнавальна діяльність свідомості та асоціативність мислення” [3, с. 49]. Цю думку підтверджує В. Ужченко: “Звичайно розрізняють ФО з живою і втраченою внутрішньою формою” [4, с. 26]. Порівн.: *у квадрати* ‘подвоєне’; *до кінця* ‘зовсім, цілком’; *як колода (ступа)* 1) ‘дурний’, 2) ‘непорушний’; 3) ‘дуже спухлий’; *як індик* ‘пихатий’, ‘самовпевнений’; *як на вугіллі (розжаренім)* 1) ‘нетерпляче’, 2) ‘соромлячись’; *під аршин* 1) ‘однаково’; 2) ‘урівнювати’ і т. ін.

Ю. Божко, дослідивши прийменниково-відмінкові фразеологізми української мови, доходить висновку, що вони, по-перше, формуються “з вільних прийменниково-відмінкових компонентів шляхом метафоризації, в результаті якої повнозначне слово переосмислюється і набуває нового, фразеологічного значення (зауважимо, що метафора передбачає об’єкт подібності, а отже є двокомпонентною. — Н. Б.).

Відбувається докорінна зміна у відношеннях між звуковим образом сполуки та представляваною нею семантичною структурою” [5, с. 368]. А по-друге, такі конструкції мають різноманітні синтаксичні функції — присудка, означення, обставини [5, с. 369]. Дослідник навіть знаходить назву для таких сталих метафоризованих одиниць — мінімальні одиниці фразеології. Вони фіксуються у словниках і загальнонародної, і діалектної фразеології [див. 6, 7].

І це другий аспект проблеми: у реєстрі словника фразеологізм подано зі словами постійного фразеологічного оточення або з факультативними компонентами, які не лише варіюються, а й випускаються у мовленні, а в покажчиках до словників ці ж фразеологізми представлені в скороченому варіанті, так, як вони функціонують у мовній практиці. Порівн.: *на хлібах (на хлібі) чийх (чийому) (служити, сидіти); під хмільком; на порі (стати); до смутку ‘дуже багато’, як смола (пристати, причепитися); як (мов, наче) крізь призму (давати, подавати; дивитися, сприймати); на порох (розтерти); до (найменшої) порошокинки ‘прибрати’; без тіні; в тіні (бути, залишатися); для форми; не указ (хто? що? кому? для кого?)*. Чи можливо звільнитися від суб’єктивного бачення того чи іншого постійного елемента фразеологічного контексту у складі фразеологічної одиниці? Десятки років нашої дослідницької праці ствердної відповіді не дають (це ж стосується і встановлення фразеологічного центру різними фразеографами, хоч в цьому однобачення значно більше).

Ця проблема справді має кілька аспектів: “...при встановленні складу фразеологічного звороту необхідно відмежовувати постійне від змінного, цілісний за значенням фразеологізм від семантично самостійних одиниць, “первинні” фразеологізми від “фразеологічних зворотів другого ступеня”, а також враховувати форми функціонування фразеологізму, його різноманітні варіанти” [8, с. 39]. Порівн.: *розв’язати/розв’язувати язик (язика, рота, мову); як (чорний) віл [у ярмі]; святая (свята, святеє) святих; у [іншому, новому] світлі; як (мов, ніби) [той] слимак [лізти, повзти]; ні за собаку, зі сл. пропасти; як собака, зі сл. голодний, злий і т. ін. [див. 9]. Як бачимо, у “Словнику фразеологізмів української мови” факультативні компоненти виокремлені квадратними дужками, а постійні елементи фразеологічного (фразового — за М. Шанським) оточення — вказівником “зі сл.”. Усе ж у науці вироблені певні етапи визначення складу фразеологізму, незалежно від того, має він прозору чи затемнену внутрішню форму, зокрема така послідовність: 1) визначити структурно-семантичні варіанти фразеологізму; 2) встановити елементи фразового оточення; 3) відшукати “первинний” фразеологізм до “фразеологічного звороту другого ступеня” (М. Шанський [10, с. 40–44] з посиланням на працю М. Сидоренка “К вопросу о границах лексического состава фразеологических единиц”, 1964 р.). Напр.: *як гриби — як гриби після літнього дощу; як скупаний — як у йорданській воді скупаний; як чобіт — як чобіт драний, та ще й лівий; на всі чотири — на всі чотири [боки, сторони] йди; з Богом — іди собі з Богом; хоч круть — хоч круть, хоч верть, а все голим на п’яту*.*

М. Алефіренко, автор праць з теорії фразеології, за своїми спостереженнями, наприклад, над адвербіальною фразеологією, висновковує, що “приналежність тих чи

інших стійких сполучень слів до адвербіальних фразем визначається не тільки і не стільки структурно-граматичною моделлю і не редукцією інших ФО, побудованих за зразком словосполучення, скільки смисловою і граматичною ідіоматизацією, тобто семантичною і граматичною транспозицією їх лексичних компонентів, яка відбувається внаслідок взаємодії різних рівнів мовної системи, що обумовлює структурні типи, семантичні і граматичні властивості фразеологічних утворень” [11, с. 63]. Таким чином, фразеологічним центром приєменниково-іменникових фразеологізмів є лексичний компонент — генетично повнозначне слово; часто фразеологізм і пояснюється такою ж конструкцією, хоч можливий і прислівниковий ідентифікатор: *на брата* ‘на кожного’; *з-під батога* ‘без бажання’; *як у сні* ‘не усвідомлюючи’; *як сміття* ‘безліч’; *до копійчки* ‘все, без винятку’; *і на крихту* ‘аніскільки’; *як на крилах* ‘радісно’ і т. ін.

“У межах семантико-структурної моделі, — зауважує В. Кононенко, — виділяються інваріант і його модифікації, які визначаються перш за все конкретно-лексичним наповненням, а також семантико-структурним, діалектним, функціонально-стилістичним та іншим варіюванням” [12, с. 313]. Порівн.: *хоч плач* — *хоч сядь та й плач*, а *хоч догори скач*; буковинське: *хоч руй* — *хоч руй (реви) як корова, що три дни без паші*; у хвості (*йти, бути, ставати, стати, плентатись, опинитись*); як млин (*що на його лотоки велика вода тече*); *акі агнець* (божий), антонімічне — (перед убієнням), *за бортом* (*опинитися*); *на боці* (*зостатися*).

За нашими спостереженнями над матеріалами “Словника фразеологізмів української мови” (загальна кількість 7922 фразеологізми) та народною буковинсько-покутською фразеологією близько 20 відсотків — це одиниці зі структурою “службове (службові) слово (слова) плюс повнозначне слово”. Щоправда, генетично переважна їх більшість мала класичну фразеологічну структуру — словосполучення (у т. ч. порівняльні конструкції) або й речення, компоненти якого, втративши своє пряме лексичне значення, творять неподільне фразеологічне значення з різним рівнем метафоричності (ступенем метафоризації).

Ми підтверджуємо висновки дослідників, що такі конструкції мають переважно адвербіальне значення, яке виникло на основі метонімічних (і метафоричних!) змін, тобто на підставі суміжності [див. 13, с. 26–28] або перенесень значень за кількісною, результативною, просторовою тощо подібністю. М. Демський у свій час проаналізував якісно-означальні фраземи місця, часу, міри вияву ознаки і небезпідставно потвердив, що адвербіальні фраземи об’єднує відсутність парадигматичних форм, а якісно-означальні — відсутність ступенів порівняння [14, с. 30–38].

Таким чином, діахронічно лише поодинокі поєднання службових слів з одним повнозначним фразеологізувалися як первинні одиниці, переважна ж їх більшість є наслідком процесів стискування, скорочення висловлювання (див. про це учення О. Потебні), а отже генетично вони були повноцінними граматичними словосполученнями. Підтвердженням цього є і т. зв. факультативні компоненти — ті, які можна випускати у мовленні, а також тяжіння фразеологізмів до фіксованих, сталих як семантично, так і за місцем знаходження, елементів фразового оточення

(т. зв. фразеологічний мікроконтекст). Порівн.: *на (мос, твоє) безголов'я; на бобах (жити, перебувати); як бджола (трудитися); тільки (його) бачили (там); з вистрибом (ходити); під віник (винести, вивезти, вичистити); як сніп (повалитися, звалитися, впасти); як (мов) собака (на ярмарку)*. На заваді точних висновків первинної структури таких фразеологізмів стоїть недостатній розвиток в Україні історичної фразеології.

Як уже зазначено, серед досліджуваних структур переважають “іменник з прийменником”, “іменник + частка + прийменник”, що семантично співвідносяться (тобто мають своїм ідентифікатором) з прислівниками (близько 60%) або прикметниками (близько 30%), рідко — з дієсловами (близько 10%). Напр., прислівникові: *до дрібочки* ‘цілком’; *до дрібниць* ‘вичерпно’; *до волосинки* ‘цілком’; *до гаспида* ‘геть’; ‘багато’; *до кореня* ‘цілком’; *до кісток* ‘наскрізь’; *до ката* ‘багато’; *з вискоком* ‘радісно’; *з вітерцем* ‘швидко’; *з азів* ‘спочатку’; *з верхом* ‘вщерт’; ‘надмір’; *з кондака* ‘зопалу’; *з головою* 1) ‘цілком’, 2) ‘глибоко’, 3) ‘надмір’; прикметникові: *з головою* ‘розумний’, *без клежки, без голови* ‘нерозумний’, *з гедзиком* ‘вразливий’, ‘примхливий’, *ні гроша* ‘бідний’; *під газом* ‘сп’янілий’; *під вусом* ‘уже дорослий’; *хоч видивись*; *як картинка* ‘гарний’; *як вихор* ‘швидкий’; *як засватаний* ‘сором’язливий’; *як викапаний* ‘схожий’; *хоч викрути* ‘мокрый’, ‘спітнілий’.

З цього ряду прикладів можемо констатувати, що підставами для зарахування цих конструкцій до фразеологізмів є й те, що їм властиві основні вияви системних відношень: синонімія, антонімія, полісемія, а також міра вияву емоційної оцінки явища, дії і т. д.

Важливо, що ці явища встановлюються поза контекстом, навіть без традиційного фразеологічного оточення — у межах фразеологізму. Порівн.: **синоніми, (а також лексичні варіанти)**: *як вітер — як вихор — аж [гай] гуде*; *як вилизаний — як на виставці — як у вінку — хоч видивись*; *аж кишить — хоч відбавляй — хоч відсипай — по горло*; *нехай йому — цур йому — пек йому*; *ні на дрібку — ні на йоту — ні на волосок*; *аж кипить — так і кипить — аж клекоче — аж пашисть*; *ні копієчки — без копійки — ні коп'я — без гроша [за душею] — ані рубля*; *ні грама — ані пучки — ані дрібки*; *на крилах — як на крилах*; *де там — де тобі*; *на відшибі — на відчені*; **граматичні варіанти**: *без клежки — без клепок*; *як за командою — як на команду — як по команді*; *в корені — на кореню*; *як з кілочка — як на кілку*; **словотворчі варіанти**: *як на кілку — як на кілочку*; *як квітка — як квіточка*; *ні краплі — ані крапельки*; *до краплі — до краплини*; *під крилом — під крильцем*; **антоніми**: *без вогника — з вогником*; *як волами (ледве рухатись) — як куля (мчати)*; *як у вусі ‘спокійно’ — як на вулкані ‘неспокійно’*; *до голови (брати) — не брати до голови, і не в голові (має)*; *як вкопаний — як на грані (вуглях)*; *ні духу — ще духу*; *у голові — над головою*.

Наведені приклади ілюструють багатство структурних модифікацій фразеологізмів з одним повнозначним компонентом, яким виступають не лише іменники, а й дієслова, не лише прийменники, а й частки (разом з прийменниками або без них), і навіть різнооформлені структури можуть передавати одне значення (або близькі). Порівн.:

як *затявся* — *мов затятий* — як *заціпило* ‘вперто мовчати’; *не з добра* — *не з доброго*; *і не думати* — *ні на думці*; *хоч вішайся* — *хоч в петлю* та ін. (про структурні групи фразеологічної моделі “службове слово + повнозначне” див. працю Ю. Прадіда [15]).

Фразеологізми з дієслівним (рідко) компонентом (зокрема й дієприкметниками), як показує аналіз, ідентифікуються з *прикметниками*: як *вритий* ‘нерухомий’; як *виштий* ‘статний’; з *прислівниками*: *не капає* ‘не спішно’; *куди не глянь* ‘всюди’; *на виступці* ‘геть!’; *не горить* ‘не терміново’; з *дієсловами*: *не каркай* ‘не накликай біду’; як *приріс* ‘не рушає’; як *пороблено* ‘не щастить’; *не розминутися* ‘пов’язаний’; як *відрубати* ‘припинити’; як *вродився* ‘(несподівано) з’явився’.

Трапляються (щоправда, поодинокі) інтер’єктивні фразеологізми, що виражають відчуття, почуття: *чи вже ж* (нетерплячість); *якими вітрами* (здивування); *не по його* (невдоволення); *ну його!* (роздратування); *як на заріз* (зі страхом); *хай би грець!* *не жарт!* *хоч кричи!* *от тобі на!* *ще б пак!* тощо.

Серед фразеологізмів “службове слово + повнозначне” є чимало спільнослов’янських, що свідчить як про давність їх походження (*по дорозі*, *під видом*, *на віру*, *на відкуп*, *за компанію*, *як в аптеці*), так і про однакові шляхи запозичення (*від Адама*, *як у раю*, *ні аза*, *акі агнець*); а також близькість мовної картини світу: *на арата* ‘як-небудь’, *як на аркані*; *на вогник*; *з-під батога*, *з-під палиці* — *из-под кнута*, *из-под палки*; *під [один] аршин*; *як на біду*; *за бортом*; *як бубон* ‘голий’; *під [гарячу] руку* (*потрапити*); *по душах*; *за душею* (*мати*); *як на духу*; *як на сповіді*; *з (усієї) душі* — *от (всей) души*.

Чи можна зняти проблематичність фразеологічності конструкцій, побудованих за моделями і прийменник (частка) + іменник, прийменник (частка) + дієслово; частка + прийменник + іменник, частка + частка + дієслово? Можна, якщо реконструювати первинні форми, тобто визначити етимологію. Як справедливо зазначає Н. Зубець, „мініїдіоматика (так дослідниця називає сукупність мініїдіом, тобто структур „службове слово+ повнозначне”). — Н. Б.) — це відкрита система, яка поповнюється новими одиницями, що мотивуються новими реаліями” [16, с. 7]. Але вже й за наявності таких ознак фразеологізму, як відтворюваність, співвіднесеність зі словами вільного вжитку, образність, системні відношення (полісемія, варіантність, синонімія, антонімія, омонімія, загальновідомі факультативні компоненти, фіксованість у пам’яті обов’язкових елементів фразеологічного оточення, зрештою — значна кількість таких одиниць у всіх відомих фразеологічних словниках, — дає підстави вважати такі структури фразеологічними одиницями мови, дослідження яких продовжує бути актуальним у контексті світосприйняття і оцінки буття того чи іншого народу.

Список літератури

1. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка: Уч. пособие. — Изд. 3. — М.: Высш. шк., 1985. — 160 с.
2. Молотков А. И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания // Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А. И. Молоткова. — М.: Сов. энц., 1967. — С. 7–23.

3. Крепель В. І. Роль внутрішньої форми в процесі утворення фразеологізмів // Мовознавство. — 1989. — №3. — С. 43–51.
4. Ужченко В. Д. Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку з внутрішньою формою слова // Мовознавство. — 1993. — №3. — С. 23–29.
5. Божко Ю. О. Фразеологізми прийменниково-відмінкової конструкції в сучасній українській мові // Вісник Харк. ун-ту. — №491. Серія філологія. — Харків, 2000. — С. 368–370.
6. Словник фразеологізмів української мови / Відп. ред. В. О. Винник. — К.: Наук. думка, 2003. — 1097 с.
7. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія. — Луганськ: „Альма-матер”, 2003. — 262 с.
8. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка...
9. Словник фразеологізмів української мови...
10. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка .
11. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. — Харків: Вид-во при ХДУ ВО “Вища школа”, 1987. — 136 с.
12. Кононенко В. И. Фразеология русского и украинского языков: сопоставительное исследование // Сопоставительное исследование русского и украинского языков. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 312–373.
13. Конопленко Є. Г. Становлення фразеологічних одиниць, співвідносних за значенням з прислівником // Українське мовознавство. — №11. — 1983. — С. 25–30.
14. Демський М. Т. Значення і функція адverbіальних фразеологізмів // Українське мовознавство. — 1983. — №11. — С. 30–38.
15. Прадід Ю. Ф. Структурно-граматичні групи фразеологізмів та їх функції у мові газети (фразеологічні одиниці, що являють собою поєднання повнозначного слова зі службовим) // Прадід Ю. Ф. У царині лінгвістики і права. — Сімферополь: Елїнь, 2006. — С. 5–8.
16. Зубець Н. О. Мінімальні ідіоми в українській мові: Автореф. дис. канд. філолог. наук. — Дніпропетровськ, 1997. — 20 с.

Бабич Н. Д. Проблема фразеологічності конструкцій “служебное слово + знаменательное”.

В статті розглянута проблема фразеологічності конструкцій, створених за моделями “служебное слово + знаменательное”. Предложено считать такие структуры фразеологическими единицами языка.

Ключевые слова: фразеологізми, конструкція “служебное слово + знаменательное”, внутрішня форма.

Babich N. D. The problem of phraseological constructions “syntactic word + independent”.
In the article the problem of phraseological constructions that are made according to the module “syntactic word + independent” is considered. It is suggested to consider such constructions as phraseological units of a language.

Key words: phraseological units, constructions “syntactic word + independent”, inner form.

Стаття надійшла до редакції 20 червня 2007 р.